

Inkthouders uit de beerput van de Sint-Maartensschool te Groningen

Wietske Prummel

Inleiding

In 1993 vond een opgraving plaats aan de oostzijde van de Singelstraat tegenover het gebouw waar tot in 1594 de Sint-Maartensschool stond. De opgravers troffen onder andere een beerput aan uit de eerste helft van de 16e eeuw, die vermoedelijk aan deze school heeft toebehoord. Dat het inderdaad een beerput was, bleek uit de resten van geledpotigen die van menselijke uitwerpselen leven¹. Over enkele vondsten zoals een boekband, textiel en/of delen ervan, houten schrijfplankjes en een schrijfstift, werd reeds gepubliceerd².

Ook kwamen uit de beerput twee inkthoorns, twee inktpotjes en een dopje van een derde inktpotje te voorschijn. Deze vijf inkthouders worden in dit artikel besproken en houden, evenals de schrijfplankjes en de schrijfstift, verband met het belangrijkste vak op school: het leren schrijven en lezen. Zij vormen een zeldzame archeologische vondst.

Hoorn

De inkthouders zijn alle gemaakt uit hoorn, een speciale vorm van de opperhuid. Haren, veren, nagels, klauwen en de buitenkant van de hoorns van runderen, geiten en schapen bestaan uit hoorn. Runderhoorn werd tot in de 20e eeuw tot gebruiksvoorwerpen verwerkt.

Hoorn is met het blote oog te herkennen aan de parallelle strepen in de lengterichting. Het is een plastische grondstof, waaruit gemakkelijk voorwerpen kunnen worden gemaakt. Om de hoornschede van de hoornpit te kunnen verwijderen, wordt eerst de hoorn enige weken in water geweekt en daarna enkele uren gekookt. Nu kunnen er ronde vormen uit gemaakt worden zoals drinkhoorns, kokertjes en inkthoorns. Om bijvoorbeeld kammen, knopen, lepels of doosjes van hoorn te maken, wordt eerst de hoornschede opengesneden en tot een rechte plaat geperst. Hoorn kan namelijk, als dit is verwarmd, in vrijwel elke gewenste vorm worden gebracht³. In de bodem vergaat hoorn echter gemakkelijk, tenzij het volkomen luchtdicht is afgesloten. Het aantal vondsten is daarom slechts gering.

De vondsten van inkthoorns

Inkthoorns zijn weinig bijgesneden hoornschedes, waaraan de vorm van de hoorn nog goed is te zien. Eén opgegraven inkthoorn is nog in goede staat. Aan de vorm is te zien dat de inkthoorn is gesneden uit een hoornschede van een rund, *Bos taurus*. De lengte van deze inkthoorn is 104 mm, de diameter aan de

1. Schelvis 1996; Schuitema Meijer 1949; Zimmerman 1998.

2. Hermans 1998; Zimmerman 1998 en 2000; Helfrich e.a. 1995.

3. MacGregor 1985, 66-67; A. Nieuwenbrug-Bron, 'Gegevens over hoornbewerking'. Hilversum, 1996 (manuscript).

bovenzijde 37 mm. De buitenzijde van de hoornschede is in de lengterichting bijgesneden tot acht vlakjes. De punt van de hoorn is afgevlakt en de bovenkant uitgesneden tot een brede opening. Dicht bij de rand zit een ondiep gaatje. Mogelijk werd de hoornschede tijdens de bewerking op een werkbank vastgezet. De tweede inktthoorn is minder goed bewaard gebleven. Hij was ongeveer even groot als de complete inktthoorn (afb. 1).



Afb. 1. De twee inktthoorns uit de beerput aan de Singelstraat. Foto: Jaap Buist.

Afb. 2. De schilder Hildebertus met zijn assistent Everwinus; in de lessenaar (links) steken inktthoorns, ganzenpennen en een pennenmes (12-eeuws manuscript). Foto/tekening: collectie Metropolitan Chapter Library of St. Vitus, Archives of Prague Castle.



De inktthoorn is de oorspronkelijke vorm van de inkthouder voor ijzergalnoteninkt, waarmee met de ganzenpen werd geschreven. Deze inkt werd gemaakt uit galappels, ijzersulfaat en Arabische gom. Het looizuur uit de galappels maakt deze inkt zuur. Metalen, behalve lood, waren ongeschikt om er inkthouders van te maken. Hoorn is goed bestand tegen zuur en was daarom een zeer geschikte grondstof voor inkthouders. Ook werd leer gebruikt⁴.

De inktthoorn stak men in een gat in de lessenaar. Dergelijke lessenaars met één of meer inktthoorns of gaten voor inktthoorns zijn meermaals afgebeeld in de 12e eeuw. In de lessenaar was tevens plaats voor enkele pennen. De schrijver had in zijn linkerhand vaak een pennenmes (afb. 2). Een late afbeelding van een dergelijke lessenaar dateert van circa 1450. De inktthoorn werd tijdens het schrijven ook wel in de hand gehouden⁵.

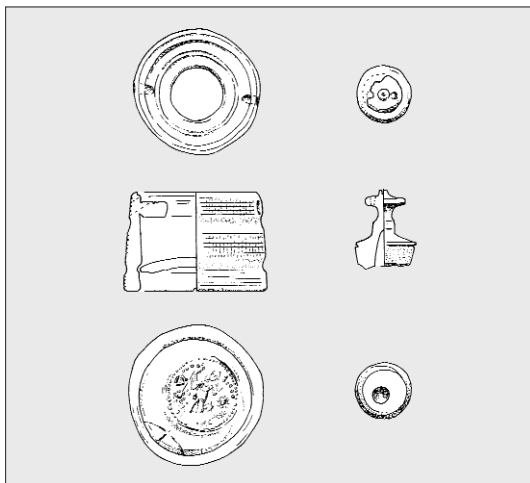
De vondsten van inktpotjes

De twee inktpotjes werden in gesloten toestand aangetroffen (afb. 3 en 4). Van een derde is alleen het dekseltje gevonden. Ook de inktpotjes zijn gemaakt uit runderhoorn. Zij kunnen op tafel staan en zijn afsluitbaar.

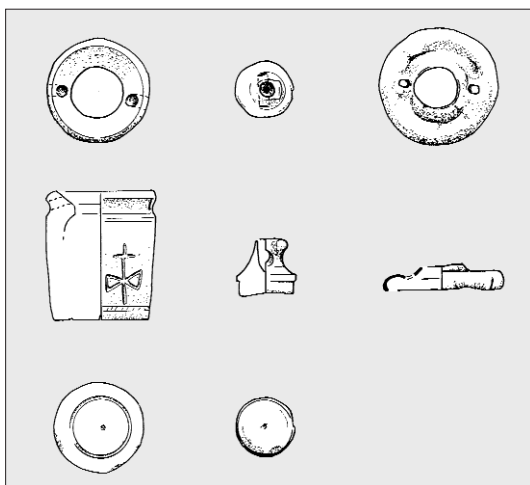
De inktpotjes zijn rond van vorm en lopen naar de bovenkant (inktpotje 1) of de bodem (inktpotje 2) taps toe. Deze kenmerken verraden de vorm van runder-

4. Finlay 1990.

5. Finlay 1990, figuur 170.



Afb. 3. Inktpotje 1 uit de beerput aan de Singelstraat in gesloten toestand en de onderdelen: links het potje, rechts het stopje; in boven-, zij- en onderaanzicht (van boven naar beneden). Schaal 1:2,5. Foto: Jaap Buist. Tekening: Erik Bürmann.



Afb. 4. Inktpotje 2 uit de beerput aan de Singelstraat in gesloten toestand en de onderdelen: links het potje, in het midden het stopje, rechts het loden dekseltje; in boven-, zij- en onderaanzicht (van boven naar beneden). Schaal 1:2,5. Foto: Jaap Buist. Tekening: Erik Bürmann.

hoorns, die meestal gekromd zijn. Dit is aan inktpotje 2 nog te zien: de zijde waarin het huismerk is aangebracht, is enigszins hol; de tegenoverliggende zijde is bol.

Inktpotje 1 is zonder het dekseltje 32 mm hoog. De diameter is aan de bovenzijde 42,5 mm, aan de onderzijde 46-47 mm. Het potje zelf is een schijf uit een hoornschede. Hierin werden een bovenkant en een bodem gezet, die uit een hoorn waren gedraaid. De punt van het snijapparaat is in de bodem zichtbaar (afb. 3, midden in het zegel). De zijwand van het potje heeft aan weerszijden een doorboring. De bovenkant heeft twee gleuven, die op deze doorboringen aansluiten. Dit inktpotje is versierd met groepjes horizontale lijnen. De bovenste twee groepjes zijn verticaal gerasterd. De bovenkant is versierd met cirkels. De onderzijde draagt een afdruk van een zegelstempel. Het dekseltje, een stopje, komt uit een massief stuk hoorn uit de top van een hoornschede. In de bodem van het

dekseltje zit een decentraal gat, waarvan de functie onbekend is. Het knopje bovenop heeft twee verticale doorboringen.

Inktpotje 2 is gesneden uit de massieve top van een forse hoornschede of uit de overgang van de top naar het holle gedeelte van een forse hoornschede. De bodem en de bovenzijde zijn dus niet apart ingezet. De bovenzijde van het potje is na verwarming naar binnen geslagen. De hoogte is zonder dekseltje 41,5 mm; de diameter bedraagt aan de bovenkant 35,0 mm en aan de basis 31,5 mm. Er zijn versieringen langs de boven- en onderzijde van het potje en in de wand zit een huismerk. De bovenkant heeft twee tegenoverliggende doorboringen. De zijkant is op de draaibank bijgewerkt. In de bodem van het potje is de punt van de draaibank zichtbaar, evenals een ingekerfde cirkel. In dit inktpotje is een wollen lapje gefrommeld. Onderin zijn inktresten bewaard⁶ (afb. 4).

Dit inktpotje heeft een massief hoornen stopje dat horizontaal en verticaal doorboord is én een loden dekseltje. De rand van het loden dekseltje is omgeboogen en past in de uitholling onder de bovenrand. Het heeft twee doorboringen en een gat dat om het stopje past.

Het hoornen stopje van inktpotje 3 is gelijk aan dat van inktpotje 2, alleen iets kleiner.

Het gebruik van draagbare inktpotjes als voorlopers van de vulpen

Met een koord, geregen door de doorboringen, kon een inktpotje aan de gordel of een halsketting worden bevestigd. De uiteinden van het koord zaten vast met een knoop. Om de inktpotjes te openen trok je het stopje langs het koord omhoog. De koorden van de inktpotjes zijn vergaan. Deze bevestiging is te zien bij het inktpotje op het schilderij van een onbekende man aan zijn schrijftafel door Hans Holbein de Jongere uit 1541⁷.

Afbeeldingen uit de 16e en de vroege 17e eeuw tonen inktpotjes die aan de gordel of om de hals werden gedragen. Dit was handig voor reizende schrijvers zoals geleerden en studenten. Soms zat er ook een penhouder aan het koord. De inktpotjes dienden goed afsluitbaar te zijn om geen inkt te verspillen en de kleding niet te bespatten. Een vulling van wol voorkwam het lekken⁸. De wollen draden in inktpotje 2 zullen op deze wijze hebben gefunctioneerd.

Inktpotje 1 lijkt sterk op dat van een jongen die wordt onderricht door Grammatica op de gelijknamige gravure van Cornelis Cort (1533-1578)⁹. Een andere jongen op deze gravure draagt in zijn hand een bol (loden?) inktpotje. Eén van de knooppjes in het koord is hier goed zichtbaar (afb. 5). Inktpotje 1 is vrijwel identiek aan dat van een jongen op de ets 'Gebed voor de maaltijd' van Claes Jansz Visscher uit 1609¹⁰. Het dekseltje heeft een sterke overeenkomst met dat van het inktpotje op het genoemde schilderij van Hans Holbein.

Inktpotje 2 lijkt op dat van de 13 jarige Jacob Matham op een tekening van Hendrick Goltzius uit 1585¹¹.

Hoorn bleef lang hét materiaal voor de inktpot getuige: *Inkthoorn. Uit Inkt en Hoorn: Eigenlijk een, uit een hoorn of van hoorn gemaakte inktkoker, gelijk schrijvers*

6. Vriendelijke mededeling Hanna Zimmerman.

7. Kunsthistorisches Museum, Wenen; Finlay 1990, figuur 174.

8. Finlay 1990, 35-36.

9. Museum Boijmans van Beuningen, Rotterdam.

10. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

11. Teylers Museum, Haarlem.



Afb. 5. Detail van de gravure 'Grammatica' van Cornelis Cort (1533-1578). Foto: collectie Museum Boijmans van Beuningen, Rotterdam.

dien oudtijds om den hals of aan den gordel droegen verder ook een inktvat, inktpot in het algemeen Vroeger bewaarde men de aangemaakte inkt in runderhoorns, die door klerken en schrijvers aan den koppel werden gedragen¹². Ook in Engeland bleef de associatie tussen een runderhoornschede en een inkthouder tot tenminste het eind van de 18e eeuw bewaard in het woord 'inkhorn'¹³.

Elders gevonden inkthouders

Archeologische vondsten van inkthouders zijn schaars. Twee ongedateerde hoornen inktpotjes stammen uit Londen. Uit diezelfde stad komt een leren inktpotje uit de 15e of de vroege 16e eeuw¹⁴.

Uit Nederland zijn twee metalen inktpotjes bekend. Het oudste is een 30 mm hoog, tapvormig inktpotje met dekseltje uit een legering van tin en lood uit de periode 1384-1497. Het komt uit de (beer)kelder van het Domus Parva in Zwolle, dat onderdak bood aan leerlingen van de Broeders des Gemenen Levens. De vorm doet denken aan een runderhoorn¹⁵. Dit inktpotje komt dus uit een ver-

12. Woordenboek der Nederlandsche Taal 1912, 1751.

13. Finlay 1990, 35.

14. Medieval Catalogue 1954, 198 en 292.

15. Assink e.a. 1987, 19-25 en 39-40.

gelijkbare context als de Groninger inkthouders. Uit het slot te Egmond stamt een inktpotje van gegoten lood uit de eerste helft van de 16e eeuw¹⁶. Deze had geen afsluit- en ophanggaten.

Conclusies

De inkthoorns sluiten aan bij de middeleeuwse inkthouders uit runderhoornschedes. De jongste afbeelding van dit type inkthouder dateert uit de 15e eeuw. De eerste inkthouders die niet uit hoorn waren gemaakt hadden nog vaak, zoals het Zwolse inktpotje, de vorm van een runderhoorn¹⁷. Runderhoornschedes waren ook in de 16e eeuw in Groningen nog in gebruik als inkthoorn. Toen kwam een type inkthouder in gebruik dat op de lessenaar kon staan en werd meegedragen. De inktpotjes uit de beerput van de Sint-Maartensschool behoren tot dit type.

Het leren schrijven en lezen was het eerste doel van het naar school gaan in de Middeleeuwen en in de 16e eeuw. De 15e-eeuwse leerlingen van de school van de Broeders des Gemenen Levens in Zwolle gebruikten hun schrijfvaardigheid voor het kopiëren van boeken, waarmee zij ook de kost verdienden¹⁸.

De Sint-Maartensschool stelde wellicht de inkthoorns ter beschikking. Maakten de armere en/of de jongere leerlingen gebruik van deze inkthoorns, terwijl de oudere of rijkere leerlingen en de docenten hun eigen inktpotjes bij zich droegen? Het zegel en het huismerk op de inktpotjes getuigen van persoonlijk bezit. De inkthoorns dragen geen persoonlijke merktekens. Het huismerk van inktpotje 2 stond ook op twee graven van vóór 1616 in de Broerkerk in Groningen¹⁹. Het kan dus een Groninger eigenaar hebben gehad.

Literatuur

- Assink, J., R. van Beek en H. van Hasselt, 'Materiële nalatenschap van Zwolse fraters en scholieren. Een archeologisch onderzoek in één van hun huizen' in: Hagedoorn J. en I. Wormgoor (red.), *Domus parva. Het eerste huis van de Moderne Devoten te Zwolle*. Zwolle, 1987, 19-55.
- Caron, M., 'Materiële cultuur van het Fraterhuis te Zwolle' in: Hagedoorn J. en I. Wormgoor (red.), *Domus parva. Het eerste huis van de Moderne Devoten te Zwolle*. Zwolle, 1987, 57-71.
- Dubbe, B., 'Catalogus' in: Jong, J.W.M. de, (red.), *Thuis in de late Middeleeuwen: het Nederlands burgerinterieur 1400-1535: tentoonstelling in het Provinciaal Overijssels Museum van 5 oktober tot 31 december 1980*. Zwolle, 1980, 87-191.
- Finlay, M., *Western Writing Implements in the Age of the Quill Pen*. Carlisle, 1990.
- Helfrich, K., J.F. Benders en W.A. Casparie, 'Catalogus' in: Helfrich K., J.F. Benders en W.A. Casparie (red.), *Handzaam hout uit Groninger grond. Houtgebruik in de historische stad*. Groningen, 1995, 48-107.
- Hermans, J.M.M., 'Uit de put, een boekband als nieuw bewijs voor een cultureel netwerk in Noordoost-Nederland aan het einde van de Middeleeuwen' in: *Hervonden Stad* 3 (1998), 93-96.
- MacGregor, A., *Bone, antler, ivory & horn. The technology of skeletal materials since the Roman period*. London, 1985.
- Medieval Catalogue. London, 1954 (herdruk 1967).
- Pathuis, A., *Groninger gedenkwaardigheden. Teksten, wapens en huismerken van 1298-1814*. Assen/Amsterdam, 1977.
- Schelvis, J., 'Semikwantitatieve analyse van de resten van insecten en mijten (Acari) uit vijf bodemmonsters uit De Helden en een beerputvulling van de Latijnse School' in: *Scarab-report* 26 (1996).
- Schuiteima Meijer, A.T., *Inventaris van het archief van curatoren van de Latijnse school en het Stedelijk (sinds 1947 Praedinius-) Gymnasium te Groningen*. Groningen, 1949.
- Whalley, J.I., *Writing Implements and Accessories. From the Roman Stylus to the Typewriter*. Newton Abbott/London, 1975.
- Woordenboek der Nederlandsche Taal, 6e deel. 's-Gravenhage/Leiden, 1912.
- Zimmerman, H., 'Textiel uit de beerput van de Latijnse School' in: *Hervonden Stad* 3 (1998), 83-92.
- Zimmerman, H., 'Baret: gebreid en geveld. Replica van een Groningse vondst uit de tijd van Predinius' in: *Handwerken zonder grenzen* 2 (2000), 44-48.

16. Dubbe 1978, 176-177.

17. Whalley 1975, 86.

18. Caron 1987; Hermans 1998.

19. Pathuis 1977, 871 en 949: huismerken 713 en 705, maar dan 90° gedraaid.